

Geride Bıraktığımız Dil Malzemesi

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Söz varlığı, ekleri, kurallarıyla Türkçe, bir yüzyıl içinde değişti, gelişti ve bu arada birçok söz de geçmiş dönemlerin sayfaları arasında kaldı. Geride kalanlar yalnızca kelimeler değil terimler, ekler ve kurallardır. Bunların arasında Türkçe örnekler de bulunmaktadır. Kültürel dönüşümler, teknik alanlardaki ilerlemeler, Türkçeyi sadeleştirme çabaları söz varlığının değişmesini etkiledi.

İbrahim Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı eserinde *harf atmak* deyimini geçer (12. s.). Bu söz o günün İstanbul Türkçesinde geçerliydi. "Sarkıntılık etmek, söz atmak, bir kadına sözle sataşmak" anlamlarındaki bu sözün yerine *laf atmak* geçti ve *harf atmak* eski sayfalar arasında kaldı. Bu değişimde yeni dilde bir kayıp olmadı. Bu kavram gene de adlandırılmış oldu. Tek değişme Arapça kökenli *harf* yerine Farsça *laf* geçti. *Harf atmak*'ta bir söyleyiş zorluğu yoktu ama *laf atmak* bugün genellikle kalın söylenmekte ve *laf* kelimesindeki ince *a*'nın söylenişine dikkat edilmemektedir.

Şair Evlenmesi adlı eserde bir de *dek etmek* geçer. Buradaki *dek* Türkçe "kadar" anlamındaki dek değildir. Farsça kökenli dek'tir. "Sakın Kumru Hanım'ın yerine onu sana verip bir de dek etmesinler?" (6. s.) cümlesinde geçer. Bu cümlede geçen "hile, oyun, dolap" anlamındaki *dek etmek*, başka eserlerde de *deke uğramak* biçiminde de var. Bu da günümüzde kullanılmaz oldu.

Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı eserinde geçen *tüfek ağzıyla cevap vermek* deyimini artık ölü bir kelime olarak değerlendirebiliriz. Örnek cümle şöyledir:

"Ben kale teslimini teklif eden haine tüfek ağzıyla cevap veririm" (48. s.).

Tüfek ağzıyla cevap vermek günümüz sözlüklerine girmemiştir.

Bir başka örnek üzerinde duralım. Pek rastlamıyorum ama Halide Edip Adıvar'ın *Sonsuz Panayır* adlı eserinde geçen "Baba Sertman yerinden fırladı, kalbi korkudan kalaycı körüğü gibi işliyordu" (122. s.) cümlesindeki *kalbi kalaycı körüğü gibi işlemek* benzetmesi bugün de kullanılıyor mu? *Türkçe Sözlük*'te yer almayan bu deyim belki de kalaycılığın toplum hayatından çıkmasıyla unutuldu diye yorumlayabiliriz.

Yukarıdaki verilen *kalp* kelimesinde olduğu gibi deyimleri vücut organlarının adlarıyla yapmak galiba Türkçeye özgü bir durum. *Burun kıvrırmak, kulak kabartmak, diş bilemek, kalp kırmak, el atmak, dil uzatmak, göbek atmak, ayak koymak, gönül koymak* vb. Başımızdan ayağımıza kadar iç ve dış organ adları, Türkçe deyimler arasında büyük bir yer tutar. Bu tür deyimlerde organ adları H. E. Adıvar'ın eserinden söz ederken buradan bir örnek daha alalım.

“Aptalları yakalamak için kurulan naz ökseleri, hesaplı tuzaklar.” (302. s.) Cümlede geçen *ökse* Rumcadan kalma bir kelime. Cümleden çıkan anlamı “cazibe, çekicilik, naz ve cilve ile elde edilen alımlılık”. Bu anlam *Türkçe Sözlük*'te yok. *Türkçe Sözlük*'te örneksiz olarak *ökse* için verilen anlam ”Erkekleri kendine bağlamasını bilen alımlı kadın.”dır.

Bir örnek de Ahmet Midhat Efendi'nin *Müşahedat* adlı eserinden alalım.

“- Refet, seni evlendirmek istiyorum.

- Ne, evlendirmek mi?

- Vay, evlenmek, evlendirmek maayibattan mıdır?

- Valide can üstün be!” (264. s.)

Bu karşılıklı konuşmada *maayibat* (ayıplanacak davranış) demektir. *Valide can üstünde* sözü ise *can üstünde olmak* biçiminde bir deyimdir. Bu deyim de sözlüklere girmemiş ve unutulmuşlar arasına alınmıştır.

Ahmet Midhat Efendi adı geçen eserinde *kravat* kelimesini değil *boyun bağı* kelimesini kullanıyor. Metinde *boyun bağı iğnesi* geçiyor.

“Bir akşam taktığı yüzüğü, boyun bağı iğnesini filan diğer akşam takmaz” (252. s.).

Boyun bağı iğnesi sözlükte bir madde başı yapıлып tanımlanmalıdır.

Taramalarla nice deyimim, nice birleşik fiilin ve nice kalıp sözün kitap sayfaları arasında kaldığını görüyoruz. Az okuyan bir topluluk olmamızın bunda büyük payı vardır. Daralan bir söz varlığıyla yetiniliyor.

Atatürk, İzmir'in düşman işgalinden kurtulduğu günlerde Akşehir'e gidiyor. Yolu bir köy pazarına uğruyor. Vatandaşlarla sohbet ederken, pazarda ürününü satan pek çok kadın görüyor. Birine “Erin yok mu?” diye soruyor. Atatürk'e verilen cevap İstiklal Savaşı'nın özeti gibidir. “Kanı helal olsun Paşam!” (*Türk Dili* dergisi Kasım 1962) Bugün de halk benzer sözleri söylüyor. Bütün bunlar dilin söz varlığında yaşayan ama tespit edilmemiş, işlenmemiş dil malzemesidir. *Kanı helal olsun* sözünü de unutulmuşlar arasına katalım.

Sözlükler *itina, ihtimam, titiz* kelimelerini özen sözüyle karşılar. *İtinayla giyinmiş bir bayan.* sözünde *itina, titiz* değildir. “Her işinde titiz davranır.” derken de *titiz* yerine

itina kullanılmaz. *Titiz* bugün dilde sıklıkla kullanılıyor. Doğu kökenli *itina* ise yavaş yavaş dilden çıkıyor. *İhtimam* kelimesinde ise “bir ürün veya iş üzerinde dikkatle çalışma, ona gereken değeri vererek işleme, en iyisini yapmaya çabalama” anlamları vardır.

Muvaze sözünün yerini *denge* alması dilde bir boşluk yaratmamıştır. *Muvazenesini kaybedip yere düştü.* denirdi. Aynı cümlede *muvazene* yerine *denge* konulduğunda anlamca bir eksiklik söz konusu olmaz. Ama *gerçekten* zarfıyla *ciddin* ve *hakikaten* kelimelerini karşılamamız, bir daralmaya yol açmıştır.

Ömrünü tamamlayan kelimelerden biri Türkçe kökenli *eylemek* yardımcı fiildir. Eski Anadolu Türkçesinden Cumhuriyet Dönemi’ne gelinceye kadar yazılı metinlerde sık kullanılan *eylemek* fiili Cumhuriyet Dönemi ve sonrasında giderek kullanılmaz olmuş, ancak bazı *Görelim Mevlam neyler neylerse güzel eyler* gibi kalıplaşmış örneklerde kalmıştır.

Eylemek fiiline eserlerinde en çok yer verenlerden biri Ahmet Midhat Efendi’dir. Onun *Müşahadat* adlı eserinden birkaç örnek alalım:

“Ben yazdığım kadarının belki otuz mislini okumuşum. Eserlerin sahâyifinde¹ tasvir ve tahrir eylemiş olduğum hayalatın² belki üç yüz mislini tasavvur eylemişim... (63. s.)

Böyle iri yarı, süslü, güzel, genç bir kadının vehleten³ zühür edivermesi herkesin enzarını⁴ kendi üzerine celp eyledi (40. s.).

O mücessem romanı tetebbu⁵ sevdası dil ü canımı istila eyledi (64. s.)”

Ahmet Midhat Efendi (1844, 1912) ve çağdaşlarının eserlerinde *eylemek* fiili kullanımdayken daha sonraki yazarların eserlerinde bu kullanım giderek azalmıştır.

Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atik* adlı eserinde sık olmamakla birlikte *eylemek* fiiline yer vermiş. Eserinde geçen örneklerden ikisini alalım:

“Allah ıslah etsin! Tabirini bile israf eylemeyin (8. s.).

Darüşşafaka kendisinin meccanen⁶ verdiği ders kitaplarından mada ... birinin dolabında, üstünde muzır evrak zuhur etti mi derhal şiddetle tecziye eylerdi⁷ (9. s.)”

1 *sahayif*: sayfalar,

2 *hayalat*: hayaller,

3 *vehleten*: birden, ansızın,

4 *enzar*: nazarlar bakışlar,

5 *tetebbu*: okuma inceleme,

6 *meccanen*: parasız, karşılıksız,

7 *tecziye eylemek*: cezalandırmak

Dilden *eylemek* fiilinin çıkışı, bu fiilin geçişli kavram taşımasıyla ilgili olduğunu düşünüyorum. Dilde aynı kavramı taşıyan bir de *etmek* fiili bulunmaktadır. Anlaşılan zamanla *eylemek* fiili bu özelliğinden dolayı ikinci plana itilmiş ve *etmek* fiili öne çıkmıştır.

Eylemek ile kurulmuş cümlelerde bu fiille yapılmış birleşik fiiller yerine *etmek* fiilini koyduğumuzda ilk anda bir eksiklik sezilmiyor. Ancak Ahmet Midhat gibi yazarların aynı cümlede hem *etmek* hem de *eylemek* fiilini bir arada kullanmaları bu iki fiilin o dönemlerde ve ondan önceki yıllarda birbirinden ayrılan birtakım incelikleri bulunduğu ve bu inceliklerin heba edilmesinin dilin aleyhine olduğunu söyleyebiliriz. Bu tespit yanında *eylemek* fiili büsbütün dil dışı kalmamış, Cumhuriyet Dönemi'nde bu yardımcı fiilden çeşitli türetmeler yapılmıştır.

Dil bilgisinde *fiil* karşılığı *eylem*, sosyal alanlarda *aksiyon*, *aktivite*, *amel* karşılığı kullanılmış, *amelî* için de *eylemli* türevi öne çıkmıştır. Bu kökten 1970'li yıllarda toplumsal olaylarla ilgili *eylemci* ve *eylemcilik* kelimelerinin kullanıldığını görüyoruz.

Farsça tamlama kurallarının Türkçe tamlama kurallarına uydurulması, yapılan en isabetli müdahalelerden biri olmuştur. *Hayal-i ham* denirdi. Kelimelerin yerleri değiştirilerek belirtisiz ad tamlaması biçiminde *ham hayal* biçimine getirildi. Arapça kökenli *taht* kelimesi *tahtelbahir*, *tahteşsuur*, *tahtelarz* gibi birçok Arapça tamlamada ilk kelime olarak yer alır ve *alt* kelimesiyle karşılanırdı. *Deniz altı*, *şuur altı* (daha sonra *bilinçaltı*), *yer altı* oldu. Bunlardan başka *taht-ı imza* sözü *imza altı*, *imza altına almak* oldu. Bunları Türkçenin kazanımları olarak değerlendirmek gerekir.

Dilde Türkçe karşılığı varken kalmakta direnen kelimeler de var. Bunun için de *parantez* örneğini verelim. Tarihi metinlerde kalmış terimlerden bir de *mu'terize*'dir. 1860 tarihinde basılmış olan İbrahim Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı kitabında geçer. Söz konusu kelime Şemsettin Sami'nin, *Kamus-ı Türki* adlı eserinde tanımlanmıştır. Görüldüğü gibi 1900'lü yılların başında henüz *ayraç*, *parantez* kullanımında değildir. *Ayraç* anlamında kullanılan *mu'terize* bugün ölü bir kelime olarak değerlendirilebilir. Bunun yerini önce Fransızcadan gelen *parantez* aldı ve daha sonraki yıllarda bunun yerine *ayraç* terimi türetilti. Şimdi *ayraç* ve *parantez* birlikte kullanılmaktadır. Hatta diyebiliriz ki *parantez* sıklık bakımından Türkçe *ayraç*'tan öndedir.

Bir örnek de eklerle ilgili olanlardan verelim. Cumhuriyet Dönemi'nde mantık yürütülerek eklerde bazı tasarruflara gidildi. Örnek olarak *-lar* (*-ler*) cümlede çokluk anlatan bir isimle kullanıldığında sıfatın çokluk kavramı taşıması sebep gösterilerek buna gerek görülmedi. Örneği Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı eserinden alalım.

“Vatan ki herkesin hakiki validesi iken birçok adamlar sağlığında sütünden, hastalığından ilacından geçinmeye çalışıyor.” (Namık Kemal, *Vatan Yahut Silistre* 16. s.).

Bugün birçok adamlar sözündeki *-lar* ekine gerek duyulmuyor.

Değişen ve özleşen Türkçenin tarihî metinleri arasında kalan, kullanımdan düşen eklerden biri *bunculayın* örneğindeki *-cılayın* birleşik ektir.

Kullanma ömrünü tamamlamışken yeniden kullanıma giren örnekler de vardır. Bunun için de “istemeye istemeye, gönülsüz olarak” anlamındaki *kerhen* örneğini verelim. Bir devlet adamının veya bir ünlü yazarın kullanımında yeniden canlanan bu tür kelimeler sözlüklerin yeni baskılarında tekrar yer alabiliyor.

Dildeki değişme yalnızca söz varlığı, ek, kural açısından olmamıştır. Türkçedeki değişme ve gelişmeler karşısında ne gibi kazançlar veya ne gibi kayıplar olduğu başlı başına bir araştırma konusudur.

Dil bilgisiyle ilgili sınıflandırmalar, değerlendirmelerde de birtakım değişmeler olmuş, kurallara yenileri eklenmiş, kültürel değişmeye bağlı olarak birçok eski kural dil bilgisi kitaplarından çıkmıştır. Bu olayda Türkçeye dönüşün, kültürel değişmenin etkisi vardır.

Dilde kullanma ömrünü tamamlayan kelimelere *ölü kelimeler* adını veririz. Ancak burada üzerinde durduğumuz kelimeler ölü kelimedenden çok kullanımı azalmış kelimelerdir. *Ölü kelime* için Cumhuriyet öncesi dil bilgisi kitaplarında *müstehase* terimi kullanılırdı. Aynı yıllarda söz konusu kelime arkeologlar ve kimyagerlerce de kullanılmıştır. Zamanla dilde *ölü kelime* terimi yayılırken öteki bilim dallarında Fransızca *fossil*, *müstehase* kelimesinin yerine geçmiştir. Kelimelerin dilde ömürlerini tamamlaması veya belli alanlarda ve dönemde kullanılmış olması dilde birtakım terimlerle anlatılır. *Arkeik kelime* terimi bunlardan biridir. Aslında bütün bu terimlerin yeniden tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi gerekir.

Dildin söz varlığı, ekleri, kurallarıyla ele alınması, yaşanan değişmelerde, kazançların, kayıpların bilimsel, nesnel (objektif) ölçüler içinde işlenmesi, Türkçenin gerçek anlatım gücünü ortaya koyacaktır. Bu bakımdan Türkiye Türkçesinin söz varlığını tarihî dönemlerden başlayarak tespit etmek, bu söz varlığını kullanıma açmak, yayınlar yapmak gerekiyor. Batı dillerinden gelen yeni kelime ve terimlere karşılık bulmak, Türkçenin yeniden bir başka dilin boyunduruğuna girmesini önlemek için Türkiye Türkçesinin gerçek söz varlığını bir an önce ortaya koymak öncelikle yapılması gereken çalışmalar olmalıdır.